

UNIVERSITATEA
LUCIAN BLAGA
DIN SIBIU

Școala doctorală de Teologie
Domeniul de doctorat: Teologie

TEZĂ DE DOCTORAT

**Credință, patimă și virtute. Aspecte teologice și morale
în literatura bisericească de la mijlocul secolului al**

XVII-lea

Rezumat

Doctorand:

Pr. Niculae-Adrian Duția

Conducător de doctorat:

Conf. Univ. Dr. Ciprian Iulian Toroczkai

SIBIU2023

Cuvinte-cheie: viața morală, Cazanie, Pravila, canoane, misiunea Bisericii

Argument. Actualitatea și importanța temei. La începutul anului 2013, la invitația arhidiac. Ioan I. Ică jr., distinsul profesor și cercetător al spiritualității românești, dl. Dan Zamfirescu, a susținut o conferință în aula Facultății de Teologie „Andrei Șaguna” din Sibiu. Tema acestei conferințe a fost reeditarea vestitei Cazanii a mitropolitului Varlaam al Moldovei, împreună cu o substanțială analiză critică, cu această ocazie având loc și lansarea de carte a celui de-al doilea volum al ediției, consacrat textului propriu-zis al lucrării din 1643¹.

Prezent în sală, autorul tezei de față a notat în special două aspecte esențiale: în primul rând, importanța decisivă a „Cărții românești de învățătură” în făurirea limbii române literare – ceea ce o face comparabilă cu Biblia lui Luther în cultura germană. Dan Zamfirescu amintea, în acest sens, declarația lui Mihai Eminescu², conform căreia „Varlaam Mitropolitul a făcut ca Duhul Sfânt să vorbească în limba neamului românesc”. Aceste aprecieri laudative, aduse Cazaniei lui Varlaam, sunt repetate de altfel și alți istorici și oameni de cultură de la noi. Nicolae Iorga, în cartea sa *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* (1904), scria: „Cugetarea cărților de învățătură bisericească trecuse de data aceasta prin însuși sufletul poporului românesc: ea se născuse astfel din nou în graiul, scris aşa cum se vorbește, al starețului Varlaam de la Secul”. Florea Mureșanu, preot-martir în iadul temniței comuniste de la Aiud, a fost cel care a publicat „cel mai impunător monument grafic” închinat acestei tipărituri³, ocazie cu care scria: „cazaniile, aşa cum sunt întocmite, poartă pecetea personalității sale uriașe. Graiul pe înțelesul semeniei românești de pretutindeni, nu numai a celei de atunci, ci și a celei de azi, de după 300 de ani împliniți, rămâne monumentul pe care și l-a dăltuit Varlaam singur în istoria nepieritoare a spiritualității și a literaturii românești”. În fine, în prefața aceleiași tipărituri

¹ Varlaam, mitropolit al Moldovei, *Carte românească de învățătură: dumeneicle preste an și la praznice împărătești și la svenți mari* vol. 2, tipărită cu binecuvântarea Părintele Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ed. îngrijită și glosar: Stela Toma, pref. și studiu: Dan Zamfirescu, Ed. Roza Vânturilor, București, 2011.

² Mihai Eminescu, *Opere* vol. IX, Ed. Național, București, 2013, p. 259.

³ Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam, 1643-1943. Prezentare în imagini*, editor prof. dr. Emil Hațeganu, Cluj-Napoca, 1944.

clujene prijeluite de împlinirea a trei secole de la apariția Cazaniei la Iași, episcopul Nicolae Colan afirma la rândul său: „Nu cunosc carte – în afară de Sfânta Scriptură – care să fi dus în casa duhovnicească a românului mai multă lumină decât Cazania Mitropolitului Varlaam, trimisă la propovedanie în anul Domnului 1643”⁴.

Al doilea aspect scos în evidență de conferențiar a fost legat de identificarea, în premieră, a tuturor izvoarelor care au stat la baza lucrării publicate de mitropolitul Varlaam al Moldovei. Acest fapt face „ediția Dan Zamfirescu” să fie și mai valoroasă, întrucât reprezintă o cercetare exhaustivă asupra acestei lucrări (lucru evidențiat, într-o alocuțiune finală, și de pr. prof. acad. dr. Mircea Păcurariu, prezent la conferința din aula sibiană).

Impresionat de cercetarea asiduă întreprinsă, de-a lungul a mai multor decenii, de prof. Dan Zamfirescu asupra Cazaniei, am luat încă din acel moment decizia de a mă apleca mai cu atenție asupra acestei lucrări fundamentale din cultura românească. În acest sens, am purtat o discuție cu fostul meu coleg de facultate, pr. prof. univ. dr. habil. Daniel Buda, ajuns într timp cadrul didactic la catedra de Istoria Bisericii Universale de la Facultatea de Teologie „Sf. Andrei Șaguna” din Sibiu. Acesta mi-a atras atenția că opera lui Varlaam, ca și alte scrieri ale aceluia timp, nu posedau un caracter strict teoretic. Dimpotrivă, prin indicațiile pastoral-misionare pe care le transmiteau, vizau combaterea unor practici necanonice, cum ar fi cele oculte.

După câțiva ani, ajuns îndrumător de doctorat, pr. Buda a avut amabilitatea de a mă accepta ca doctorand al prestigioasei Școli Doctorale sibiene. Tema de cercetare a vizat tocmai prezentarea și combaterea practicilor oculte în Sfânta Scriptură și la Sfinții Părinți. Din nefericire, situația medicală a pr. Daniel Buda a necesitat schimbarea îndrumătorului doctoral, respectiv a ariei de cercetare de la Istoria Bisericească la Teologia Morală și Socială.

Prezentându-i situația și motivația temei de cercetare noului îndrumător de doctorat, conf. univ. dr. dr. habil. Ciprian Iulian Toroczkai, acesta și-a dat acordul pentru continuarea

⁴ Vezi Dan Zamfirescu, „Cuvânt către cititorul de azi”, în Varlaam, mitropolit al Moldovei, *Carte românească de învățătură: dumeneacile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari I*. Studiul, p. V.

temei de cercetare – e drept, și din alte perspective și recurgând la sursele care au înțiat la început cercetarea noastră. Astfel, credem că putem spune, fără a greși, că, prin modul în care l-au sprijinit cu sfaturi binevenite pe autor, teza posedă o dublă îndrumare, care se reflectă în modul interdisciplinar de redactare al tezei: pe de o parte, cel istoric, iar pe de altă parte, cel sistematic. Conștient că toate eventualele erori aparțin strict autorului, le mulțumim și pe această cale celor doi îndrumători – doi foști colegi de studii teologice sibiene! –, care nu și-au precupețit defel eforturile de a-l ajuta pe subsemnatul în a finaliza prezentul proiect de cercetare.

Această cercetare include, în mod necesar, și întoarcerea la și reevaluarea izvoarelor și principiilor care stau la baza Dreptului Canonic Ortodox, care expune și denunță practicile necanonice. (Este motivul pentru care, alături de Cazania mitropolitului Varlaam, am luat ca sursă de cercetare și Pravila de la Govora, mai puțin cercetată în spațiul teologic și cultural românesc.) De ce aceasta? Fiindcă, înainte de toate, doar în acest fel se pot înțelege și aplica, în mod corect, sfintele canoane și principiile canonice la realitățile cu care se confruntă Biserica Ortodoxă Română⁵. Trebuie subliniat că dreptul canonic are ca principal scop realizarea comuniumii depline, atât în plan vertical – între Dumnezeu-Creatorul și om – cât și în plan orizontal – între membrii Bisericii – ca într-o permanetizare a comuniunii din Biserica primară, fără schisme, rupturi sau îintreruperi⁶.

Importanța acordată de teologia ortodoxă izvoarelor reflectă atenția deosebită acordată în Ortodoxie deopotrivă Sfintei Scripturi și Sfintei Tradiții. De altfel, pr. Liviu Stan atrăgea atenția că „tradiția pravilnică a Bisericii” se constituie într-un element de bază

⁵ Pr. Prof. Dr. Constantin Rus, Pr. Conf. Dr. Irimie Marga, Pr. Lect. Dr. Patriciu Vlaicu, „Dezvoltarea studiilor canonice”, în Pr. Prof. Dr. Viorel Ioniță (coord.), *Teologia ortodoxă în secolul al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea*, Editura Basilica, București, 2011, p. 600.

⁶ Pentru caracterul specific dreptului canonic ortodox, a se vedea mai ales Vlassios I. Phidas, *Drept canonico – o perspectivă ortodoxă*, Editura Trinitas, Iași, 2008; Pr. Patriciu Vlaicu, „Biserica și conștiința canonica”, în *Apostolia* nr. 7 (2008), p. 11-13; Lewis J. Patsavos, *Spiritual Dimension of the Holy Canons*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, 2007; Nikolai N. Afanasiev, *Canoane și conștiință canonica*, trad. Constantin Făgețean, Editura Egumenița, Galați, 2005; Iorgu D. Ivan, „Importanța principiilor fundamentale canonice de organizație și administrație pentru unitatea Bisericii”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* nr. 3-4 (1969), p. 155-165; Pr. Ilie Moldovan, „Sfintele canoane și raportul lor cu revelația divină”, în *Mitropolia Banatului* nr. 1-3 (1977), p. 101-114; Pr. Liviu Stan, „Biserica și Dreptul”, în *Mitropolia Olteniei* nr. 8-9 (1956), p. 482-489.

al acesteia din urmă⁷. Una dintre sarcinile teologiei ortodoxe în general, și a dreptului canonic în special, constă tocmai în revalorificarea pravilelor bisericești ca parte integrantă dintr-un nou cod canonic⁸.

Făcând o scurtă trecere în revistă a apariției și dezvoltării nomocanonului în Bizanț, pr. Liviu Stan sublinia că acesta constă în următoarele: „în primul rand, în însușirea și folosirea în bloc și pe față, nu numai parțial și pe tăcute, ale legilor de Stat care se referă la treburi bisericești, sau la alt fel de chestiuni care privesc și activitatea Bisericii. În al doilea rand, în includerea acestui fel de legi de Stat, în corpul sau codul oficial de legiuiri bisericești, a făcut să li se dea și respectivelor legi de Stat, caracterul de izvoare fundamentale ale Dreptului bisericesc, alături de canoane și alte izvoare proprii având acest caracter. Deci, mai pe scurt, această tradiție constă în folosirea de către Biserică, în organizarea și conducerea ei, atât a legilor ei proprii, cât și a legilor de Stat care o privesc”⁹.

Numele ce li se dă nomocanoanelor în lumea slavă, ca și în Biserica romanească, este acela de pravile, alături de care se mai păstrează însă și cel originar, grecesc, de nomocanoane. Astfel, în Bisericile românești s-au folosit la început nomocanoane grecești, slave și apoi românești, în manuscris. De asemenea, în primele decenii ale veacului al XVI-lea se folosește la români și nomocanonul slav, tradus din grecește și tipărit întai în anul 1620 (la Lvov), de călugărul român Pamvo Berinda, și larg difuzat apoi într-o altă ediție (a III-a) de către mitropolitul Petru Movilă, care l-a tipărit în anul 1629, la Kiev.

Dar, pe langă nomocanoanele sau pravilele manuscrise ori tipărite, preluate de la greci și/sau slavi, românii încep încă din veacul al XVI-lea să tipărească în limba poporului lor diferite nomocanoane. Toate acestea poartă, de la început și fără excepție, numele de pravile. Amintim în acest sens: *Pravila lui Coresi*, tipărită la Brașov în anul 1563 sau mai tarziu, în anii 1570-1580; *Pravila de la Govora* sau *Pravila cea mică*, tipărită la Govora în anii 1640-1641; *Pravila lui Vasile Lupu*, tipărită la Iași în anul 1646, apoi *Pravila cea Mare*, zisă și a lui Matei Basarab, tipărită la Targoviște în anul 1652.

⁷ Vezi Pr. Prof. Univ. Dr. Liviu Stan, *Biserica și Dreptul* vol. 2. *Izvoarele Dreptului Canonic Ortodox*, Ediție coordonată de Pr. Conf. Univ. Dr. Irimie Marga, Editura Andreiana, Sibiu, 2012, p. 121.

⁸ *Ibidem*, p. 116.

⁹ *Ibidem*, p. 127.

După cum se poate observa, pravilele românești apar în cele trei mari țări românești: în Ardeal, în Muntenia și în Moldova, circulația fiecărei pravile fiind în toate acestea. „Faptul acesta constituie expresia și dovada păstrării omogene în întreaga Biserică romanească a tradiției nomocanonice, atât de vie în Ortodoxie. Cât a fost de vie în Biserica noastră tradiția nomocanonica se constată din menținerea în vigoare și din aplicarea pravilelor până târziu de tot. Abia anul 1865, prin Codul Civil al lui Cuza Vodă, marchează mai vizibil începutul părăsirii unor rânduieli ale pravilelor. Reținem însă următoarele: cuvântul „pravilă” s-a impus la români din viața bisericăescă și în cea de Stat, el a fost multă vreme folosit și pentru a exprima noțiunea de lege comună sau de Stat, însăși noțiunea de legalitate fiind exprimată prin cuvintele: pravilnic, pravilnică și pravilnicesc, pravilnicească, derivate din acela de pravilă și devenite, împreună cu el, termeni tehnici în vechiul drept românesc.

Stadiul cercetării. În ceea ce privește pravilele românești, dată fiind importanța lor deosebită pentru dezvoltarea dreptului canonic românesc, alături de teza de doctorat a arhidiac. Ioan N. Floca se cuvin a fi amintite cercetările aceluiași pr. Liviu Stan. Dintre cercetările mai recente, se cuvin a fi amintite mai ales cele ale lui C. Mititelu, și nu numai.

În paralel cu analizele teologice, au fost publicate studii relevante despre pravilele românești și de către o serie de cercetători laici: Ștefan Berchet, Gheorghe Conț, Stelian Marinescu, Valeriu Șotropa, Ioan Rizescu, Emil Cernea, Florin Negoiță sau Vladimir Hanga. De altfel, analize de cercetare de întindere mai lungă sau mai scurtă se regăsesc și în alte istorii dedicate apariției și dezvoltării istoriei dreptului românesc. Mai recent, cele mai semnificative nume sunt cele ale lui Ioan Stanomir și Radu Carp, la care se adaugă Marius Andreescu.

Privitor la Cazania mitropolitului Varlaam, se cuvine a fi amintite următoarele aspecte: în anul 1991, editura Hyperion din Chișinău a publicat un masiv volum, de 620 de pagini, cu titlul *Varlaam, Opere*, în care erau incluse *Cartea românească de învățătură* (transcrisă după „exemplarul chișinăuan”), *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc* (reprodus după ediția publicată de lingvista Mirela Teodorescu la editura Minerva, București, 1984), importanta predoslovie la traducerea *Scării Sfântului Ioan Sinaitul* din

1618, precum și un lot de documente emise sau privitoare la figura și lucrarea mitropolitului Varlaam.

Dacă prezentarea grafică este semnată Isar Cârnu, ediția Cazaniei de la Chișinău are ca principal artizan pe Manole Neagu. Acesta și-a asumat „alcătuirea, glosarul și bibliografia”, prefată fiind preluată din sinteza lui Nicolae Cartojan. Avem de-a face cu prima ediție în tiraj mare, „de masă” – 15000 de exemplare – și prima cu textul integral transcris cu litere latine. Din nefericire, circulația acestei cărți a fost și este extrem de redusă în România, ceea ce atenuează mult din potențialul lingvisticocultural el acestei ediții.

Cele spus mai sus l-au făcut probabil pe cercetătorul Dan Zamfirescu să pregătească, cu migală, o altă ediție a Cazaniei lui Varlaam. Este ediția ce poartă titlul original, „Carte românească de învățătură: dumenicile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari”, fiind tipărită la editura bucureșteană Roza Vânturilor, în 2011. Ediția aceasta cuprinde două volume, unul dedicat studiului Cazaniei („Izvoarele, originalitatea și procesul creației”; „Carte românească de învățătură în istoria elocvenței religioase răsăritene din epoca post-bizantină”; „Sfântul Ierarh Varlaam și Creștinismul românesc”), iar cel de-al doilea textului propriu-zis al lui Varlaam (la care se adaugă scrierea originală *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou* de Grigorie monahul, care nu este tot-unul cu cărturarul bulgar Grigorie Tamblac).

„Ediția Dan Zamfirescu” prezintă o valoare deosebită în istoria culturii române, și nu doar prin aceea că, pentru prima oară, identifică cu succes izvorul principal care a stat la baza Cazaniei lui Varlaam, sau pentru că evidențiază încă o dată rolul fundamental pe care textul său l-a avut în făurirea limbii române literare; un alt merit este acela că aduce în actualitate, făcându-l inteligibil, un text care a marcat spiritualitatea poporului român. Chiar la acest aspect se referă și prof. Dan Zamfirescu, care se referă la ediția îngrijită de el ca fiind „menită să inaugureze o nouă epocă în istoria multiseculară a *Cărții românești de învățătură*”¹⁰.

¹⁰ Dan Zamfirescu, „Cuvânt către cititorul de azi”, în Varlaam, mitropolit al Moldovei, *Carte românească de învățătură: dumenecile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari* I. Studiul, p. XIII.

Metodologia cercetării. Metodologia cercetării se caracterizează prin caracterul său interdisciplinar. Astfel, lucarea de față se va situa la întrepătrunderea a mai multe discipline de cercetare teologică: drept canonic, dogmatică, liturgică, catehetică etc. Dintre metodele de cercetare amintesc:

1.metoda istorică, necesară în perceperea corectă a mutațiilor produse în istoria poporului român și care au determinat un anumit fel de slujire pastoral-misionară din partea Bisericii Ortodoxe în general și a celei românești în special;

2.metoda comparativă, care ne va ajuta să marcăm specificitatea acestei slujiri deopotrivă în contextele socio-istorice diferite, făcându-se o paralelă și cu alte izvoare ortodoxe din epoca apariției Pravilei de la Govora, respectiv a Cazaniei lui Varlaam;

3.metoda analitică, cea care ne ajută să tragem concluziile cercetării de față, urmărind mai ales evidențierea unor posibile soluții pentru optimizarea slujirii preoțești în contextul lumii de astăzi, cu referire la modelul juridico-teologic pe care l-au arătat tradiția Pravilelor bisericești și a Cazaniilor. (Cu alte cuvinte, ce relevanță au avut acestea și în ce măsură mai pot fi ele actuale?)

4.În fine, suntem de părere că o cercetare integrată (teologică și istorică) a acestei teme este oportună. Din acest motiv, metoda de cercetare predilectă este cea sintetică, deoarece este nevoie de structurarea și rezumarea ideilor pe parcursul strângerii materialului bibliografic istoric și teologic. Am pornit de la premisa existenței unei multitudini de idei referitoare la temă cărora le lipsește o organizare specifică. Metoda sintezei (nu doar culturale și istorice, ci mai ales teologice) prezintă avantajul unui proces liniar și succint de elaborare a concluziilor, sistem care rămâne deschis la întrebările secundare legate de temă. Asamblarea lor într-un tot coherent nu afectează procesul de construcție a altor cercetări (teologice sau istorice), deoarece criteriile se pot adapta în funcție de disciplina științifică, de viziunea proprie a cercetătorului sau de întrebările și provocările ivite în timp. Ortodoxia românească și-a dovedit vocația istorică de „punte” prin integrarea lor într-un ansamblu religios (dogmatic, liturgic, duhovnicesc și misionar) coherent.

Structura tezei. Lucrarea de față cuprinde trei părți. Prima parte a schițat mediul politic, socio-istoric, cultural și religios al Țărilor Române în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În acest mod s-a înțeles mai bine contextul în care au apărut și mai ales rolul pe care l-au avut cele două scrieri – care constituie tema cercetării noastre – în edificarea religios-morală a credicioșilor. Domnitorii Matei Basarab și Vasile Lupu au fost figurile dominante pe scena politică a Țărilor Române, dar nu numai: în pofida rivalității personale, aceștia au fost veritabili susținători nu doar ai culturii și credinței ortodoxe românești (prin edificarea și restaurarea de biserici și mănăstiri, susținerea activității tipografice etc.), ci și universale. Astfel, ei au sprijinit și Ortodoxia grecească (în special Muntele Athos), bulgară sau sârbă, cultivând în același timp relații diplomatice cu creștinătatea apuseană, ca factor de contracarare al dominației otomane din ce în ce mai pregnante în Balcani.

În ceea ce privește a doua parte, aceasta s-a axat pe prezentarea surselor principale ale cercetării: Pravila de la Govora sau „Pravila cea mică” (1640-1641) și „Carte românească de învățătură” (1643). Am trecut în revistă edițiilor lor critice, cu o evaluare sumară a aspectelor pozitive și negative. A urmat apoi evidențierea izvoarele Pravilei de la Govora, respectiv a Cazaniei lui Varlaam. În fine, s-au adus în prim plan figurile marcante cărora le datorăm apariția în limba română a celor două importante scrieri bisericești: pe de o parte, monahul și tipograful Mihail Moxa, iar pe de altă parte, mitropolitul și cărturarul Varlaam al Moldovei.

În cea de-a treia parte, cea mai consistentă, a tezei noastre de doctorat, ne-am oprit asupra câtorva aspecte teologice și morale care se desprind la o lectură mai atentă a Pravilei de la Govora și a Cazaniei lui Varlaam. Astfel, am expus câteva dintre temele lor esențiale, cum ar fi: Sfânta Treime, omul și creația; Iisus Hristos, Mântuitorul; Biserica, mediu de sfântire al omului; Credință și cunoaștere; Păcate și virtuți; Dreptatea și responsabilitatea socială. Aceste teme posedă o deosebită relevanță pentru creștini, atât la nivel personal, cât și la nivel socio-comunitar și ecclacial. Ele marchează cele două axe ale vieții creștine: cea verticală, marcată de relația cu Dumnezeu-Sfânta Treime, Creatorul și Proniatorul cosmosului, în general, și al ființei umane, în special, respectiv cea orizontală, în care toți oamenii – creați „după chipul” și tinzând spre „asemănarea” cu Dumnezeu – sunt frați întru

Mântuitorul nostru Iisus Hristos, Capul Bisericii, care le determină aşadar un scop unic şi universal: îndumnezeirea (*theosis*).

Nu în ultimul rând, de-a lungul acestor capitole, ne-am axat pe evidenţierea unor patimi, respectiv a unor încălcări ale principiilor religios-morale, atât la nivel individual cât şi colectiv. Lupta împotriva păcatelor, a patimilor de orice fel, a constituit o constantă în literatura bisericească românească de la mijlocul secolului al XVII-lea. De altfel, întreaga societate din acea vreme avea în centrul ei învățatura Bisericii, cu efecte care se mai simt încă – în unele aspecte – până în zilele noastre. Înainte de a trage concluziile, am încercat să realizăm o sinteză a învățurilor morale prezentate în cele două surse de cercetare, cu evidenţierea punctelor comune pe care acestea le posedă, precum şi a relevanţei lor pentru teologia contemporană.